

АНАЛОГІЇ ТА ВАРІАНТИ РЕКОНСТРУКЦІЙ УКРІПЛЕНЬ КИТАЇВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття присвячена вивченню та реконструкції земляних укріплень Китаївського городища (літописного Пересечина) – унікальної пам'ятки давньоруської фортифікації, що входило до складу південного поясу оборони Стародавнього Києва. Вперше аналізується складна система земляних укріплень городища, що знаходить аналогії в оборонному зодчестві Західної Русі.

Ключові слова: *городище у Китаєві, літописний Пересічин, фортифікація, оборона Києва.*

Нові матеріали та дискусія стосовно основних принципів фортифікації Давньої Русі надають можливість для реконструкцій певних ділянок оборони та відтворення процесу будування та вдосконалення укріплень давнього Києва. На сьогоднішній день існують кілька реконструкцій дерев'яно-земляних давньоруських укріплень. Проте, основою оборони завжди були глибокі рови і потужні круті земляні вали [4]. У Китаєвському городищі були застосовані всі відомі на той час фортифікаційні прийоми. Його будівництво і удосконалення охопило період VIII-XIII ст., а участь у зведенні цієї цитаделі могли брати, на нашу думку, будівельники із західно-руських земель.

Розкопки 1998 року дозволили вважати, що у VIII-XIII ст. городище функціонувало як сторожова фортеця-сховище. Тут відсутня щільна забудова, властива дитинцям, оскільки встановлено, що культурний шар, який був би насичений численними речовими матеріалами, що притаманно для дитинців міст Давньої Русі, відсутній. Виявлено тільки залишки класичної жилої землянки з піччю, вирізаною у її західній стінці. За знахідкою манжетоподібного вінця горщика, втопаного в підлогу землянки, вона датується X ст. [2].

Проте, навіть за даними добре дослідженого київського дитинця, землянки відсутні серед об'єктів його житлової забудови у X-XIII ст., вважає С. І. Климовський [2]. Натомість, саме примітивна землянка є типовим житлом сторожі на городищах-сховищах Буковини [8, с. 33].

Питання про існування в східних слов'ян у VIII-X ст. окремого типу городищ, який отримав у літературі назву городищ-сховищ (давньоруські літописи щодо цього типу городищ застосовували термін «тверді»), було поставлено ще наприкінці XIX ст. Узагальнюючий аналіз літератури з цієї теми здійснено Б. О. Тимощуком [7, с. 15]. Ним також встановлені археологічні ознаки городищ-сховищ за даними досліджень 37 городищ у Чернівецькій області: «1. Вони (городища-сховища – О. Ю.) розташовувалися приблизно у центрі гнізд-общин, у місцях, добре захищених природою (на високих мисах та пагорбах).

2. Кожне з таких городищ оточувалося з усіх сторін дерев'яною оборонною стіною стовпової конструкції. Її підсилювали з боку рову насипним глиняним укосом, а з другого боку підрізали схили мису або пагорба.

3. До оборонних стін з внутрішньої сторони прилягали довгі наземні дома-контіни з стінами стовпової конструкції. Вони свідчать, що городища-сховища були центрами суспільного життя східнослов'янської громади VIII-IX ст.

4. Укріплені площі сховищ були вільними від забудови стаціонарними житлами. На них могли знаходитися капища, могильники та будівлі суспільного значення.

5. Поруч з городищами-сховищами розташовувалися селища-супутники – поселення напівпрофесійних воїнів, які займалися землеробством, ремеслом і одночасно виконували різні функції у інтересах всієї громади» [8, с. 20].

Для території України городища-сховища сьогодні виділені переважно тільки в Буковині, але є всі підстави вважати, що такий тип городищ існував й в інших регіонах. Так, за наведеними археологічними ознакам городища-сховища, до цієї категорії пам'яток цілком можна віднести городище в Китаєві (рис. 1).

Це городище займає підвищення, яке панує над довколишньою місцевістю. Нижче нього також існує укріплене поселення – Китаївське селище. Поблизу відомі ще два поселення – в урочищі Буряківщина та в прилеглий частині долини Дніпра. Отже, зазначене городище знаходиться майже в центрі гнізда сухідних поселень і займає найвищу точку в цій місцевості, вважає С. І. Климовський [2].

Зауважимо, що приймаючи версію існування на городищі у Х-ХІІІ ст. забудови, притаманної міському дитинцю, слід було би очікувати наявності тут і шару пожежі 1240 р., який мав залишитися після проходження по Київщині військ Батия. Проте, зазначений прошарок на городищі відсутній [2].

Час виникнення та існування Китаївського городища – VIII-X ст., цілком узгоджується з появою аналогічних городищ на Буковині. Слід також зазначити, що розташоване нижче нього поселення на виступі плато також з'являється у VIII ст. [3, с. 140]. Отже, описане городище цілком могло відігравати функцію городища-сховища для цього та інших сусідніх поселень. Воно має відповідне топографічне положення, на ньому відсутній культурний шар та забудова, властиві дитинцям міст Давньої Русі [2].

Разом з спільними рисами, притаманними городищам-сховищам, Китаївське мало й певні відмінності в порівнянні зі своїми буковинськими аналогами. Конструкції укріплень у Китаєві значно потужніші. Великі будинки-контини тут відсутні, що правда може бути пов'язано з невеликими розмірами розкопаної площі.

Нам вдалося знайти аналогії до укріплень третьої частини Китаївського городища. Прямокутність фронтальної лінії оборони, поєднана з округлістю загального плану укріплень характерна для давньоруських городищ Волині. За цією ознакою П. А. Раппопорт навіть виділяє такі укріплення в окремий «волинський тип» [6, с. 51-57] (рис. 2). Форма плану зовсім не пов'язана з рельєфом, оскільки більшість з волинських городищ розташована на пологій місцевості. Навіть у мисових городищах Волині також простежені прямокутно сплановані лінії укріплень, які вписуються в округлу загальну форму. Досить багато тут і складних мисових та великих городищ з кількома оборонними лініями [6, с. 57-72].

Близькими Китаївському городищу можна вважати і оборонні споруди Болохівської землі, де також склалася особлива група укріплень. Ця територія в XII ст. тяжіла не до Волинського, а до Київського князівства, однак у XIII ст. вона стала тісно пов'язана з Волинню. Тут у II половині XII – I половині XIII ст. існували укріплення більш складні, чим у всіх інших районах Руської землі, із трійною, а іноді четверною лінією валів і ровів [6, с. 72-74]. Яскравим прикладом такої фортеці є Губин (рис. 3).

На нашу думку, планувальниками і будівельниками Китаївської цитаделі могли бути вихідці із західно-руських земель, а посилення його оборонної моці відбувалося поступово. За П. А. Раппопортом, напівострівне, мисове розташування городищ з укріпленнями лише з напільного боку характерне для періоду VIII-X ст. Це збігається з останнім датуванням за матеріалами розкопок 1998 року. Але спорудження земляних укріплень, що склалися з кількох паралельних ліній валів і ровів, з'являється лише на рубежі X-XI ст. У плануванні Китаївського городища відчутно також ще один тип планування, яке з'являється не раніш II половини XI ст. – надання укріпленню більш-менш правильної округлої або напівкруглої форми. Прагнення до такого планування помітно у XII-XIII ст. навіть у фортецях, розташованих на складних пагорбах, відзначає П. А. Раппопорт [5, с. 20-65].

Спроба кардинального перегляду основного принципу побудови дерево-земляних укріплень здійснена А. В. Григор'євим, який вважає, що «дерево-земляні стіни, встановлені безпосередньо на денну поверхню чи на вал, що з'явився раніше, не засипалися ззовні» [1, с. 65]. Зауважимо, що подібні думки висловлювалися авторами XVIII ст. при описанні давньоруських фортифікацій, дублювалися деякими істориками XIX – початку XX ст. і були піддані А. П. Раппопортом нищівній критиці [6, с. 17-18]. Він переконливо аргументував перевагу земляних насипів-валів, які мають кількасотлітню традицію, що входить у ранньослов'янський час. Подвійні стіни, забиті землею, як правило, не застосовувалися, оскільки в умовах пасивної облоги і відсутності каменеметних машин вони не мали переваг перед простими дерев'яними стінами [6, с. 66-116].

На нашу думку, саме потужна та ідеально спланована система земляних валів у поєднанні з природними перепонами робила Китаївське городище непохитною цитаделлю. Для посилення цих перешкод достатньо було звести по валах лінії частоколу, а у відповідних місцях зробити бойові площадки для стрільців. Найбільшого захисту потребував вхід. Ймовірно, що тут було збудовано потужні дерев'яні ворота з баштою, реконструкції яких зроблені для інших давньоруських фортець. Додаткове укріплення вхідної частини – «захаб», прикриває ворота з боку Дніпра. Воно спрямоване в бік Китаївського селища, з якого йшло постачання для потреб гарнізону цитаделі і для сполучення з яким через струмок, очевидно, був збудований міст.

Список використаних джерел та літератури

1. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000.
2. Климовський С.І. Городище-сховище у київському Китаєві / С.І. Климовський // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст.: зб. наук. пр. – Київ, 2004.

3. Мовчан І.І. Давньокиївська околиця / І.І. Мовчан. – Київ: Наукова думка, 1993.
4. Овчинников Ю.Е. Фортифікації Києва IX – пер. пол. XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень) / Ю.Е. Овчинников // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – Київ, 2012. – Вип. 21.
5. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. / П. А. Раппопорт. – М.; Л.: Наука, 1956.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. / П. А. Раппопорт. – Л.: Наука, 1967.
7. Тимошук Б.А. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ / Б.А. Тимошук // КСИА. – 1985. – Вып. 195.
8. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. / Б.А. Тимошук. – М., 1990.

Рис.1. План Китаївського археологічного комплексу.

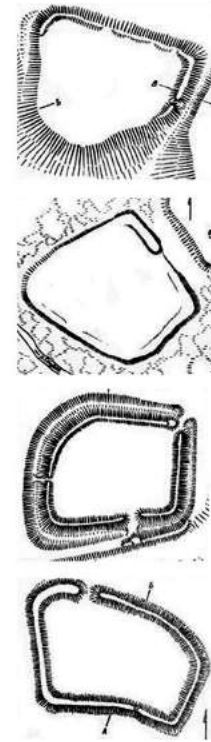

Рис.2. Городища «волинського типу» за П.О. Раппопортом

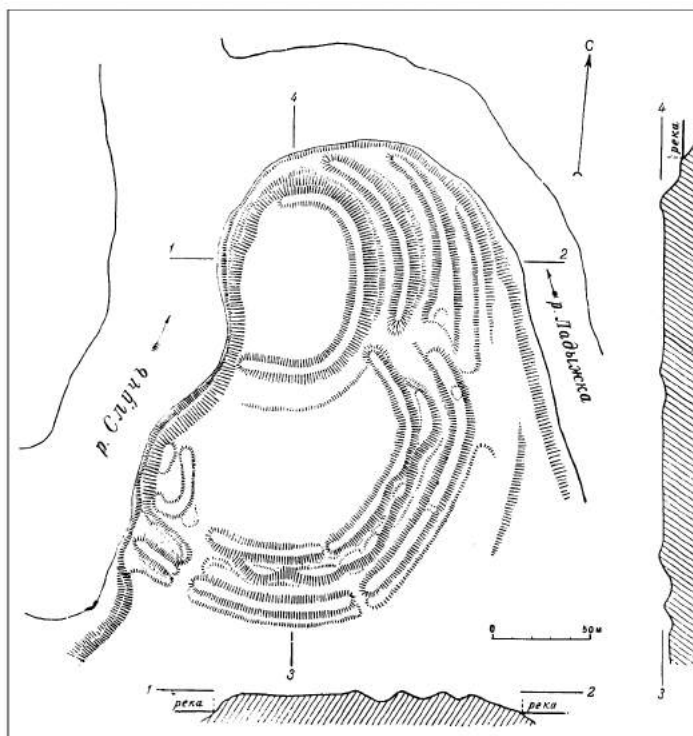

Рис.3. План городища у с. Губин